

Orosz László

Igény az új európaiság iránt

Németh Lászlóról, 1946-ban

„Én a magam lelkiismereti ügyét vittem a nyilvánosság elé.” (*Tanu* 1936, 189.) Ebből a mondatból, s még számos hasonló megnyilatkozásából kitűnik, hogy Németh Lászlónál az egyéniség és a mű között egészen sajátosan szoros kapcsolat áll fenn. Mielőtt tehát megkísérelném magyarság-képének főbb elemeit s az általa javasolt kivezető utat megvizsgálni, célszerűnek tartom, hogy az egyéniségét meghatározó legjellemzőbb vonásokat mutassam be. Azt hiszem, ezek alapján sikerül a Németh László-i művet külső megközelítés helyett belülről megrajzolni. Ez az egyedüli igazságos módszer is. A legjobb kritikát Németh László munkásságáról eddig Veres Péter írta a *Sorsunk* 1942. évfolyamában. Veres azonban menthetetlenül kívülről nézi Némethet. „Nem az arckép készítéséhez nincs érzéke vagy énhozzám hajlama – írja Németh –, az értelmiségi ember lelkébe nem tud behelyezkedni.” (*Kisebbségben* III-IV. 236-7.) Az értelmiségi ember lelkébe való behelyezkedés azonban nem elég, hiszen az értelmiségi embert, különösen a Németh-félét, semmiképpen sem szabad típusnak látnunk. Itt félreérthetetlenül a Németh László lelkivilágába való behelyezkedésről van szó. Erre maga is figyelmeztet: „Akik emlékeimet nem osztják, véleményeimben sem osztozhatnak mindig.” (*A tanügy rendezése*. 4.) A belülről-nézéssel azonban nem akarunk lemondani a tárgyilagos kritikáról, sőt az a meggyőződésünk, hogy ilyen módon egy magasabbfokú tárgyilagosság feltételeit teremthetjük meg.

A mindenféle hatás előtti apriori egyéniség kihámozása és lehetőleg rövid definiálása a két életrajzi könyv (*Ember és szerep*, 1934, *Magam helyett*, 1943) ellenére is nehéz. A tipológia terminusát használva introvertálnak, befeléfordulóknak nevezhetjük. Minden megismert azonnal probléma lesz számára, mégpedig nem a külvilág megoldásra váró problémája, hanem saját, legfelsőbb, egzisztenciális kérdése. Nem annyira megismer, inkább átél, egyénisége részévé tesz mindent. Így jellemzi Ravasz is: „... minden kérdést egzisztenciális kérdésnek érez s életét hősieles elszántsággal felteszi reá.” (*M. Szle*. 1936.) A problémák egzisztenciális átélésével adekvát kifejezése is. Németh mindig – tanulmányban, regényben, drámában – önmagát adja. Innen az egyik vád ellene: az exhibicionizmus vádja. Nos, ez az exhibicionizmus Németh egyedül lehetséges kifejezési módja. Ha nem önmagát, nem teljes egészét adná, az általa átélt igazságról mondana le. A különösen az *Ember és szerep*ben igen gyakran hangoztatott „hűség önmagamhoz” elv ilyenformán természetesen következik Németh introvertált egyéniségéből.

Az egyéniség apriori adottságán kívül azonban figyelembe kell venni olyan elemeket is, amelyek az egyéniség érésének ideje alatt, annak kialakításában játszottak szerepet. Ilyenek: a környezet és a műveltség. (...)

Ravasz László az „ethosz szenvedélyes forrása” mellett „ismereteinek hihetetlen szélességét” tartja Németh legjellemzőbb tulajdonságának. Mint írja: „minden új prófétai magatartása érdekében tudományos ismereteit átszervezi és meglepő nagy anyaggal egészíti ki.” Ez kétségtelenül igaz, azonban a sorrend sokszor fordított. Németh nem mindig a próféciához keres ismereteket, hanem a megismert irodalomban, tudományban fedezi fel az igét, amelynek prófétájául szegődik. Erre majd később konkrét példa is adódik; most csak azt vizsgáljuk, hogy mit jelent a műveltség – elsősorban az irodalom – Németh számára.

A magyar írók közül leginkább és legkorábban Ady, Móricz és Szabó Dezső hatott rá. Az ő példájukból vonta le a tanulságot: „Kelet-Európában az író egy kicsit próféta is tartozik lenni.” (*Móricz Zsigmond*, 15.) A politikai, társadalmi állásfoglalást azonban nemcsak a kelet-európai irodalomban keresi. Számára végeredményben minden mű erkölcsi tett, s mint ilyen, a közösség érdekeinek a szolgálata. Ezt az etikai elemet igyekszik kihámozni minden olvasmányából, s akkor is ez számára az igazi élmény, ha a műben mellékes, sőt beleértés vagy belemagyarázás. Így nagyszerű esztétikai meglátásokban bővelkedő Proust-tanulmányának utolsó fejezetében így ír: „Hajlamait követte s a század hajlamait fejezte ki. Egy elszűrkült világban élt, amely egyenruhába bújtatta az embereket s anyagi és egészségügyi kérdésnek tekintette a boldogságot. Proust ennek a világnak a minőség szomjával esett neki. Egy természeti lény elfogulatlanságával kereste maga körül s varázsolta maga köré azt, ami méltó hozzá s egy forradalmár tiszteletlenségével mulasztott el minden fejhajtást a középszerűség babonái előtt... Míg körülötte az egyszerűség együgyűséggé kezdett válni, ő azt érezte, hogy a rend, melyben az ember igazán él, bonyolult. A Nouvelle Heloise az érzelmi életet kívántatta meg az emberekkel. A Temps perdu az élettevékenységek nemességét. Kora nyárspolgárai sznobnak, rojalistának tartották, de egyike ő is azoknak a huszadik század-eleji szellemeknek, akik az ellentett szempontok mellérendelésére nevelték a szellemet s így közvetve forradalmárok is voltak, lehetővé tették, hogy a társadalmi rend egy gazdagabb humán befogadására tágulhasson.” (*Tanu* 1932-33, 158.) Összegezve: Németh műveltség-élménye etikai. Mint maga írja: „... az író: vállalkozás. Természet, kor, kultúra fognak össze a hatalmas munkára, amelynek az író félig munkavezetője, félig áldozata. Az író, azontúl, hogy műveket dob ki magából, vállalkozásában is győz vagy elakad.” (*Ember és szerep*, 30.)

Ez után a bevezető vizsgálódás után megkezdhetjük Németh magyarországi helyzetképének vázolását.

Németh, akárcsak a népi írók, a parasztság problémáját látja legnagyobb kérdésünknek. Szemléletmódja azonban lényegesen különbözik az övékétől. A népi írók egyik csoportja, a népből jöttek (Veres, Illyés, Darvas stb.), a parasztsággal való teljes azonosulás útján fejezi ki a paraszti problémákat, a másik csoport, akiket talán falukutatóknak nevezhetnénk (Erdei, Kovács I., Ortutay, Szabó Z.), a szociográfia szigorúan tudományos eszközeivel tárja fel a parasztság helyzetét. Németh ezekkel szemben mindig mint középosztálybeli ember közeledik a problémához, középosztálybeli emberként éli át. A szubjektív átélés, mint már utaltam rá, lelki alkatából következik, s az objektív látást helyettesíti. Szubjektív átélésének adekvát kifejezése szintén valóságon túlmutató, művészi kell, hogy legyen. Nem véletlen, hogy Németh szépírónak indult. Az irodalom etikai jellegének fontossága tette tanulmányíróvá. „Az emberek megunták az elbeszéléseket és a verseket – írja – eszmékben gondolkodnak s a tanulmány az eszmék műfaja. Amit mondani akarok, nem kell regényalakok szájába rakni; a természetudb hitelével állhatok képem mögött, s a lírikus hevével gyújthatom ki.” (*Ember és szerep*, 36.) A tanulmány tehát számára nem az elméleti konstrukció műfaja, hanem az egész ember kifejezéséé, indulataival, lírikus hevével együtt. Ebből következik a Németh-tanulmányok szubjektivitása és művésziessége. Miben áll ez a művésziesség? Abban, hogy élményét nem leírja, hanem érzékelteti, legtöbbször elég tág jelentésű, rendszerint azonban igen találó metaforával. (...)

Németh problémalátása a magyar valóság élményéből, mégpedig középosztálybeli író által átélt élményéből, az európai

pesszimizmusba torkollik. A megoldási mód, lehetőség keresése közben fordított utat tesz meg: európai törekvésekből indul ki, s az azokból leszűrt tapasztalatokból alkotja meg a maga tervét Magyarország számára.

Az új Európa három kísérlete: a marxizmus, a fasizmus és a hitlerizmus. Németh egyiket sem tartja igazi megoldásnak. A fasizmust és hitlerizmust röviden intézi el, s bár nem ért vele egyet, komoly kísérletnek egyedül a marxista szocializmust tartja. („A három kísérlet közül még mindig Oroszorszáágé a legtöbb jövő”. *Magy. és Eur.* 57.) Nagyon hosszúra nyúlna Németh László és a marxizmus viszonyát ismertetni. E helyett csak néhány alapvető pontban igyekszem megmutatni a kettőjük közti eltérést.

Németh szerint a szocializmusnak csak egyik megjelenési formája a marxizmus, nem pedig lényege. Szerinte a szocializmus lényege a mozgalom, melynek motorja az igény a társadalom új megformálására. A marxista elmélet nem váza, inkább ruhája ennek a mozgalomnak, amely a XIX. században ráillett, most azonban már szűknek bizonyul. A mozgalomnak, eredményessége érdekében, magába kell olvasztania mindazokat a szellemi erőket, amelyek leszámoltak a polgári-kapitalista társadalommal és kultúrával, s újat akarnak teremteni. Ezeknek a szellemi erőknél a kiaknázása, az új rend szellemi, kulturális feltételeinek megvalósítása nélkül nem lehet szó átalakulásról. A szocializmusnak elsősorban új értékrendet kell hoznia, különben nem lesz egyéb, mint fordított előjelű kapitalizmus. „Az ember több, mint termelő és fogyasztó, több, mint kizsákmányolt és kizsákmányoló. Az ember kis természet, amely kiszakadt és visszakívánkozik a nagy természetbe.” (*Magy. és Eur.* 31.) Itt van az alapvető különbség Németh és a marxista szocializmus között, s egyben itt van a Németh-utópia gyökere is: a szocializmus a kizsákmányolt ember helyzetét akarja megváltoztatni, a kizsákmányolást megszüntetni, Németh célja viszont az embernek, mint kis természetnek, minden vonatkozásban való megváltása. A tőke és a munka, a kizsákmányoló és a munkás klasszikus ellentétpárjaihoz ez a szemlélet kapcsolja harmadikul a munka és a munkás ellentétét.

„A munkanélkülieket számontartjuk, de ki törődik a munkásokkal? Tudjuk, hogy a rend, melyben a bőségűl csak az éhség lesz nagyobb s a termelőeszközök tökéletesedésével csak a bitangjára hagyott lelkek száma nő: halálra ítélt. De ki figyelmeztet a heveny betegség alatt az idültre, a termelés betegsége alatt a munkáéra?” (*Tanu* 1932-33, 137.) A munkamegosztás, a technika tökéletesedése gépiessé, üressé tette a munkát. A javak igazságos elosztása csak az emberek igazságérzetét fogja megnyugtatni, az egyén boldogtalanságát megszüntetni nem tudja. Az egyént megváltó forradalom csak a minőség forradalma lehet, olyan forradalom, amely lehetővé teszi, hogy mindenki képességeinek megfelelő irányban és arányban találjon munkateret. „A minőségért forrongó ember ellensége a mai társadalom minden életformájának. Gyűlöli a tőkést, aki számol és semmihez sem ért, s a vagyont többre becsüli működő képességei örömeinél. Megveti a hivatalnokot, a cserekereskedelem élősdijét s bebizonyítja, hogy a hivatalnok munkája vagy felesleges, vagy elvégezhetik, akik nem hivatalnokok. De megveti a mai munkást is, aki beáll a mozgóláncba, fix időre fix bért kap s nincs alkalma kiválni. Akinek nem érdeke, hogy remeket csináljon, rabszolga, akár a magánosok, akár az állam piramisát építi. A munkának előtte egy faja tiszteletreméltó: a vállalkozás, s olyan államért fog küzdeni, amely megbecsüli a munka egyéni együttthatóját, teret ad a minőségnek, értelmetlenné teszi a vagyont, és a vállalkozások nagy mellérendelésében munkatérrel jutalmazza a munkát.” (*Tanu* 1932-33, 139.)

A munka és a munkás közötti viszony betegségét illetően kétségtelenül igaza van Némethnek. Az azonban túlzás, hogy ebben kell látnunk a mai társadalom alapvető hibáját. Többi műveinek ismeretében természetesen el kell vetnünk ezt a vádat, *A minőség forradalma* c. tanulmánya azonban azt a látszatot kelti, mintha a munka és a munkás közötti ellentét kiélezésével a szocializmus problémáját akarná elkendőzni. Mondom, ez így nem igaz. Mi adta akkor mégis az ösztönzést arra, hogy ily fontos szerepet szánjon ennek a problémának? Az okot, azt hiszem, itt is különleges szemléletmódjának kell tulajdonítanunk. Németh itt is az értelmiség problémáját nézi, s azt vetíti ki a többi társadalmi osztályra. Az értelmiségi ember az elsősorban, aki a mai világ szűkösségét érzi, aki nem tud egész egyéniségével beilleszkedni a számára kijelölt helyre, s aki látens képességeinek korlátok közé szorítását, elfojtását legnagyobb problémájának tartja. Gondoljunk itt a századforduló s a XX. század irodalmára, amelynek kétségtelenül döntő befolyása volt Németh véleményének kialakítására.

Itt azonban egy kis kitérőt kell tennünk, s rá kell mutatnunk Németh szemléletének alapvető ellentmondására. Azt már láttuk, hogy a megoldást az európai törekvések útján keresi. Az európai törekvésekből elsősorban a XIX. század racionalizmusával szembeforduló irracionális szellemi áramlatok hatnak rá. Ezek az áramlatok azonban csak elkorcsosultan találkoznak tömegmozgalmakkal (*Nietzsche és hitlerizmus*), még kevesebb közül van a magyarországi valósághoz. A munka és a szenvedély ellentéte, az ember kettő közötti megosztottsága, egyszóval a munka betegsége jellegzetesen a kapitalista társadalom baja. Lukács György írja: „A kapitalista munkamegosztás, amelynek alapján indulhat meg csak a termelő erőknél az a fejlődése, amely a kibontakozott egyéniség anyagi alapját szolgáltatja, egyszersmind aláveti magának az embert, személyiségét élettelen szakmesterségre darabolja.” (*A fiatal Werther szenvedései*.) Németh azonban maga mutat rá, hogy a magyar társadalom nem kapitalista, hanem gyarmati. Ezt az ellentmondást maga is érzi, s úgy segít rajta, hogy megállapítja, társadalmunk gyarmati struktúráján belül már megindult az egészséges keveredés, nivellálódás, amely egy máris igen jelentős kispolgári dolgozó réteget hozott létre. Ebben a rétegben a kor legegészségesebb magyar törekvései találkoznak: a polgárosodó parasztság, az értelmiséggé váló középosztály és az ipariskolákon keresztül művelődő munkásság. A marxizmus nagy bűne, hogy ezt a kispolgári osztályt reakciónak kiáltotta ki, s ezzel az erőszakkal belekergette a marxi szocializmus ellenségeinek, sokszor a fasizmusnak karjaiba. A minőségi eszmének ezt az osztályt kell megnyerni élharcosul, s ennek a segítségével kell megvalósítania azt a forradalmat, amely a gyarmati problémákat is, a kapitalista problémákat is megoldja.

Ez a társadalmi nivellálódás útját járó réteg részben Németh emlékeiben él: ilyen emlék a gyermekkorában Szilason látott paraszt-polgárság; részben a jelen tapasztalatai is megerősítik, hogy csakugyan van ilyen: kecskeméti, makói paraszt-polgárok s az altiszt-soron keresztül a polgárság felé szívódó, városra került parasztok. Ezt a kispolgárságot azonban vagy a helyzetével való elégedettség jellemzi, vagy, ha helyzete erre nem ad okot, a pusztulást választja a megmozdulás helyett. (Egykézű polgár-parasztok!) Így semmiképpen nem lehet rájuk forradalmi megmozdulást, de még reformot sem építeni. Nagyon jellemző, hogy ennek az osztálynak a problémái sem polgári problémák, hanem feudálisak, nem polgárságukból, hanem a polgárosodás megakadályozásából adódnak.

Németh tervének alapvető hibáját tehát már a kiindulás mutatja: nem találta meg kora törekvéseiben azokat a társadalmi erőket, amelyek a kibontakozás útján járnak. A terv tehát lényegében utópia lesz. Hogy egyes részeinek mégis van progresszív ereje, az abból következik, hogy formájában Németh igyekezett tervét a magyar adottságokhoz alkalmazni. Ezen a ponton találkozik a sokkal inkább a valóság talaján álló népi írakkal.

Mik Magyarországon azok a konkrét gazdasági, társadalmi és szellemi erők, amelyek a terve felé való fejlődés szolgálatába állíthatók? Németh hármát emel ki ezek közül: a telepítéssel egybekötött földbirtokreformot, a közép-európai gondolatot és a humanista gondolatot.

A felosztott nagybirtokokra való telepítés, mint a kisbirtokos osztály szaporítása, Németh szerint nem célravezető. Csak a feudális problémát oldja meg, a kapitalistát nem. Meglévő kisbirtokosságunk helyzete bizonyítja, hogy a polgárosodásért milyen nagy árat kell adni: a polgári színvonalat hovatovább már csak az egykés kisbirtokosok tudják tartani, a többiek vagy elszegényednek,

proletarizálódnak, vagy szerencsés esetben az úri osztályba olvadnak bele. Németh szerint a telepítésnek a termelési mód és a birtoklási jog megváltoztatásával kell együttjárni. Gabonatermelés helyett a produktívabb kertművelést kell meghonosítani, a kiosztott földet pedig nem magántulajdonként kell az új birtokosok kezébe adni, hanem szövetkezeti bizományként. Mindenki annyi földet kap, amennyi megművelésére vállalkozik. A birtok nem aprózódik fel, mert minden gyerek a szövetkezettől kap megfelelő munkaterületet, de nem is növekszik meg, mert mindenkinek mindig csak annyi földje van, amennyit megmunkál.

Hogyan képzeli el Németh ezeknek a telepés-szövetkezeteknek a megvalósulását? Gazdasági szakismereteket s bizonyos fokú szellemi műveltséget szerzett fiatal embereknek a társadalomból való kivonulásával. „A telepés, amikor bevonul a szövetkezetbe, kivonul a régi társadalomból, s kívánatos, hogy ez a kivonulás kiemelkedés is legyen. A telep a társadalomban ugyanaz legyen, ami a sziget a szellemben. A kivonulók új, magasabb társadalmá.” (*Magy. és Eur.* 120.) A telepek kezdettől fogva szövetségben lesznek egymással, s végső céljuk „az egész ország befoglalása Telepes-Magyarországon keresztül a sziget-ideálba.” (U.o. 122.)

A másik eszme, a közép-európai gondolat szorosan kapcsolódik a Telepes-Magyarországhoz. Közép-Európa történeti sors által egymásra utalt népeinek éppúgy kell kivonulniuk Európából, mint a Telepes-Magyarországnak Magyarországból. S itt a magyarságra vár a feladat: neki kell az új Közép-Európa centripetális erejét megteremtenie – gazdaságban, erkölcsben, kultúrában – a sok irányba húzó centrifugális erővel szemben.

A harmadik gondolat: a humanizmus. Ez lesz a két előbbi eszme megvalósulásának szellemi motorja. A görög hagyomány „sugallatára” az európai vallást kell megteremtenünk magunknak, egy új, heroikus, az európai szellem hagyományain alapuló vallásos érzést.

Németh ezt az utat természetesen maga sem szánta gyakorlati útnak. „A nagyobb reménytelenség nyúlt itt nagyobb eszközökhöz” – írja. Mégsem tartja utópiáját híg illuzionizmusnak. „A fölröppentett eszmék, ha messze hívnak is, nem csábítanak el közvetlen teendőinktől, sőt csak jobban odavernek elébük...” „A közvetlen bajban az egész sorsnyomást számontartani, a közvetlen feladat mögött üdvösségünk nagy ügyét hajszolni nem illuzionizmus.” (*Magy. és Eur.* 135-6.)

Önként adódik a következő kérdés: hogyan vette ki a részét Németh a közvetlen feladatok megvalósításából?

Három olyan vállalkozása van, amely cselekvő módon avatkozik bele a Bethlen-Gömbös forduló hiú reményekkel biztató forróságába, bizonytalanságába. A Válasz, a Tanu és a rádió.

A Válasz szerkesztésénél ugyan háttérbe vonult, a szervezés körül azonban nagy szerepe volt. A Válasz fiatal gárdájára várt volna a feladat, hogy a várt reform szellemi élgárdája legyen. A Tanu, mint írja, a „szorongó tájékozatlanság” hozta létre. Ennek célja szellemi elit nevelése volt, mégpedig olyan szellemi elité, amelyet műveltsége tette is kötelez: amely számára „az ismeret problémává s a probléma magatartássá válik.” (*Tanu* 1932-33,1.) A Tanu és a Válasz természetesen igen vékony réteghez szóló szócső volt csak: a nagyobb közönség felé akkor találta meg Németh s rajta keresztül a Válasz fiatal írógárdája az utat, amikor 1933 tavaszán a rádió irodalmi vezetője lett. Nagy reménységgel és nagy tettvágygal indul. A rádió elnöke Kozma Miklós volt, s mint Németh később írja: „Kozma Miklós volt emberemlékezet óta az első magyar államférfi, akibe belékapott a gondolat: a kortársirodalomból magyar politikát csinálni.” „Ezt az embert kapta el a kíséret: a magyar szellem áradó erőit fogni be sorsa és az országos politika vitorlájába. A magyar irodalom akkor forrt leggazdagabban. Egy éve jelent meg Illyés baranyai utirajza; Zilahy Magyarországon akkor kap megafont a népi irány, akkor indul meg a Válasz, akkoriban lesznek országos nevek Erdélyi József, Kodolányi János, Veres Péter.” „Minél jobban távolodunk az 1935. évtől, annál többen látják be, hogy ez volt a magyarság utolsó hatalmas alkalmá.” (*Kisebbségben* III-IV. 322-5.) Ma, miután tisztán látjuk az eseményeket, nehéz megértenünk, hogyan bízhatott Németh a Gömbös-féle reformban. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy abban az időben minden olyan irányzat kedvezőnek tűnhetett fel, amely kivezetést ígért a Bethlen-féle reakciós konszolidációból. Németh hamarosan észrevette, hova vezet ez az út: 1935 nyarán visszavonult a rádiótól. Ez a visszavonulás egyben kivonulás a politikából. 35-ben volt az utolsó alkalom, hogy a középosztályon belüli vagy a középosztályhoz csatlakozó értelmiség csinálja meg a reformot. Ezután már csak egy út maradt: a nép széles tömegeinek forradalma, s egy alig járható ösvény: új, osztályoktól független értelmiséget szervezni s ennek segítségével megkezdeni a reformot magánvállalkozásként. Németh az utóbbit választotta.

Mi ennek az útnak a konkrét munkaterve? Új értelmiség nevelése s munkábaállítása a magánkezdeményezés-szabta szűk határok között. A végső cél itt is a nagy utópia: Telepes-Magyarország.

A nevelés eszköze: parasztkollégiumok. Ezek célja nem gazdaképzés, hanem vezetőképzés. A magyar elitet kell megteremteni, mert a „magyar középosztály reformra hajló töredéke olyan kicsiny, szegény, tétova, hogy egymaga nem lehet motorja a változásnak. A népi igéken a közéletbe benyargalt vezetők pedig kevés kivétellel megdöbbenően hűtlen emberek, akik lefelé beszélnek, és fölfelé kapaszkodnak.” (*Kisebbségben* III-IV. 270.) A népnevelési terv Némethnél találkozik a szigetre-vonulás vágyával. Tíz-tizenkét parasztfiút szeretne maga köré gyűjteni, együtt tanulnának, együtt kertészkednének, s megteremtenék kicsiben azt a telepet, amelyet nagyban a hivatalos reformnak kellett volna létrehoznia.

Nem szabad elfelejtenünk, ez a szigetre vonulási terv nem elméletileg meggondolt és helyesnek felismert út, vagy legalábbis gyökerében nem az. Németh egy pillanatra sem tud megszabadulni magától: szunnyadó, régi vágyai állandóan befolyásolják új terveit. Még 1934-ben írta: „Régi tervem, hogy mihelyt anyagi helyzetem megengedi, kisebb, vidéki birtokra húzódok vissza, ott kertgazdaságot, műhelyt, laboratóriumot rendezek be, folyóirataim, írásaim kiadására kéziszédes nyomdát állítok be, s olyan kiválóbb fiatalemberekkel veszem magam körül, akik engem mesterségre, gazdálkodásra, más életsorsok ismeretére taníthatnak, s akiknek én is átadhatom, amiről azt hiszem, hogy később hasznukra válik.” (*Tanu* 1934. 258.) A hivatalos reformból való kiábrándulás ezt a tervet növeli elitiskolává, s teszi egy új mozgalom kiindulópontjává.

Némethnél a tanulmányok az akadályokat nem ismerő optimizmus műfaja, a kiábrándulás a regény és a dráma. Miért van ez így? A műfajok természetéből következik. A Németh-tanulmány: egy eszme, amelyet a szubjektivitás lírája fűt, egy felvetődő ötlet, amelyet nem az értelmi megfontolás tesz átütő erejűvé, hanem az önmagában rejlő erő s a kifejezés nagyszerűsége. A dráma és a regény a nagyobb belemélyedés műfaja. Itt nem eszmét, hanem eszmét hordozó embert kell teremteni, s olyan embert is, aki állást foglal az eszme mellett vagy az eszmével szemben. Németh eszméi kétféle emberek közé kerülnek: a valódi emberek s az általa teremtetek közé, s írói becsületességét bizonyítja, hogy nem mindig az előbbieket között járnak rosszabbul. Elsősorban a *Bűnre* gondolok itt, ahol, mint Gaál Gábor írja: „A Tanu meggondolásai meghátrálnak.” (*Korunk* 1937) S ha Németh a *Bűnben* becsületes az étellel szemben, a *Cseresnyésben* megmutatja, hogy ez a becsületesség csak úgy ér valamit, ha emellett vállalja az eszmét továbbra is. *Cseresnyés* két kő között őrlődik. Egyfelől, családján keresztül elszakíthatatlanul hozzá van kötve osztályához („Úrnőt vettél el s az azt akarja, hogy lányai is úrnők maradjanak” – mondja Cseresnyés felesége), másfelől alul sem találja meg azt a közösséget, amely befogadná. Cseresnyés azt hiszi, hogy a népért csinálta a szigetet, annak azonban nem kell. „Hagyjátok ti a népet. A nép beveszi magát a záporálló szűrbe – övé a csutakunyó, a zsombék ha kell, eltengődni és gyűlölni. Ezt építi ő a szerencsétlenség ellen. Ti pedig haljatok meg nemzetetekért, vagy legyetek árulói annak is, ha abból haszon néz, – csak lebüjni ne akarjatok közénk; gyáván, tehetetlenül.” (Pór Péter szavai a *Cseresnyésben*.) Megoldás azonban van: Cseresnyés Pór Péter szavaiból csak a saját kételyeit hallja. A szigetnek

nagyobb összetartó erőt kell találnia: vallási erőt. A reménytelenségbe betoppan nazarénus hozza az új igét: nazarénusnak kell lenni helyesebb nézetel.

Itt siklik le Németh végképp a realitás talajáról, vagyis inkább itt ismeri el maga is ezt. Az utópia a reális társadalmi keretek között nem valósulhat meg, útja nem találkozik a reális törekvések irányával. Hogy mégis tovább tudjon élni ható és alakító erőként, más szerepet kell találnia. A nazarénusok „magasabb eszméje” lesz, vagyis a transzcendens új megélése után sóvárgó emberek számára az új vallás. A Németh László-i eszme, amely irracionális szellemi törekvésekből indult ki, majd megpróbált a valóság materiális adottságaihoz alkalmazkodni, itt ismét és véglegesen szellemi lesz. S itt lesz egészen tiszta Németh felfogása: minden változás alapja a vallás igényével fellépő, az egész embert igénylő és kitöltő új szellem. Ebből adódik a végső konklúzió: a társadalomból kivonulni és új társadalmat teremteni csak vallásos elszántsággal s szerzetesi szigorúsággal lehet. Az életforma összehasonlításából önként adódik a szerep összehasonlítása: a szigetesekre, vagy mint Németh maga nevezi néhány helyen: szigetes szektákra ugyanaz a feladat vár, mint a középkor szerzeteseire: hittérítés, a műveltség elmélyítése és terjesztése, és gazdasági reform. A társadalomból való kivonulás, mint életforma és mint feladat, bennük találja meg őseit és példaképeit.

A szerzetesrendekkel való összehasonlítás azonban még semmivel sem tette lehetőbbé a társadalomból való kivonulást s ennek pozitív, alkotó erővé válását. A szerzetesek kivonulását s ennek a kivonulásnak eredményességét két erő adta meg: a vallás és a szervezet, a hit és az egyház. A szerzetesek nem az egész világgal szemben álló harcosok voltak, hanem a szervezeten mögöttük álló egyház elharcosai, s vallásuk az őket kibocsátó társadalom vallásának csak felfokozott formája volt, nem azzal szembenálló új valami. Mik ezzel szemben a Németh által elképzelt szerzetesrendek? Egy ellenséges világ közepébe kidobott, szükségből mindenféle hadakozó kis csoportok, összetartó vallásuk is inkább csak valami homályos sejtés és vágy. Németh ezt írja egy helyen: „A vallásosság nekem nem szemlélet, teoria, ahogy a görög mondta, hanem gyökér, a lelkemen rajtafelelt köldökzsinór, mely azon a bennünk lévő „mögöttünk”-ön át a sötétségbe visz. Sötétségbe visz, s mégis vért hoz onnét, minden táplálék közt a legfontosabbat... A vallás nekem nem isten-látás, hanem üdvösségügy. Nincs köze az elhívéshez és a hitvalláshoz; a világképtől megtisztított religio minél erősebb, annál némább.” (*Tanu* 1934, 334.) Ilyen vallásosságra egyéni üdvösséget talán lehet építeni, világmegváltást azonban nem. A közösség útja a kijelentés és az egyház. S itt ismét visszaértünk Németh saját kiindulópontjához: az egyéni lelkiismerethez. Végül is az egyén üdvösségét keresi, s az egyén és a közösség sorsa közötti mély és megváltozhatatlan kapcsolatra s ennek a kapcsolatnak teljes átélésére és becsületes vállalására mutat, hogy Németh a közösség megváltásának útján keresi egyéni üdvösségét.

A *Bűnben* és a *Cseresnyésben*, láttuk az előbb, Németh saját bukásának szükségszerűségét mutatja be. Mind a kettőben adva van egy eszmét hordozó ember s az átalakítandó világ: a kettő összeütközik s az eszmehordozó ember elbukik; az eszméről azonban ennek ellenére sem mond le Németh. Mivel az eszme megmarad, s a világ megváltozására nincs remény, az eszmehordozó emberek kell megváltozni, hogy a kimenetel kedvezőbb legyen. Ez az *Utolsó kísérlet* tárgya.

Hőse, Jó Péter nem Németh László, sokkal kevésbé az, mint akár Horváth Endre (a *Bűn* hőse), akár Cseresnyés Mihály. Jó Péternek, mint Németh írja, „mélyebbről kellett jönnie és magasabbra jutnia, mint én jöttem s jutottam... Fejlődését nem az én fejlődésem írja elő, hanem a magyar teljesség.” (*Téli hadjárat*, 108.) Jó Péter az eszméhez és az eszméért teremtett ideaember, akinek túl kell jutnia a Horváth-féle Németh László gátlásain. [...]

A háború előtti Németh László-képet ezzel be is fejezhetjük. A *Kisebbségben* s a köré csoportosuló néhány írást a háború ihlette. „A Kisebbségben a történelem elé készült” – írja. (*Kís.* II. 9.)

A „vissza a belső körre” még a Tanu gondolata. A Debreceni Kátéban írja: „Hogy egyenesedhet ki a magyarság? Hagyományai belső udvarára kell húzódnia, legjobb életneveit kell fölshivattyúznia magába.” (*Tanu* 1934, 72.) Ezt a gondolatot folytatja és erősíti a *Kisebbségben* a háború veszedelmének fenyvegetése alatt. „Mint kellene a magyar szellem halmazállapotát, a nagyobb nyomású évekre, szilárdabbal felcserélni?” Erre a kérdésre próbál feleletet adni a *Kisebbségben*. [...]

Németh kiindulópontja itt is, mint a harmincas évek magyarországi helyzetének megítélésénél, pesszimista. „Akármilyen lesz a világban folyó nagy hegemonia-harcnak a vége: a kis népeket aligha érdekli meg, hogy tetszik-e nekik az eredménye. Angolok, németek vagy oroszok szabják-e Európára a maguk tervét: az ő szerepük nyilván az alkalmazkodás lesz... Én legalább nemigen tudom másnak elképzelnem egyik európai megváltást sem, mint magyarságunk nehéz próbájának.” (*Kís.* III-IV. 202-3.) Ha arra gondolunk, hogy Németh öt évvel ezelőtt még azt remélte, hogy a magyarság fogja Európa számára a megváltást, az új életforma példáját hozni, megérthetjük pesszimizmusát.

Mit jelent most már ebben a vonatkozásban a *Kisebbségben*, mit jelent a mélymagyarság és a hígmagyarság elkülönítése. A magunkba zárkózást. Németh nem élezi ki ezt az oldalt, de feltétlenül eszünkbe kell, hogy jusson, hogy az általa hígmagyaroknak nevezett írók politikájukban is európaiak voltak, a magyar fejlődés feltételeit a külföldi fejlődéssel való összhangban látták. Elég itt Petőfi világszabadság-hitére s vele szemben a mélymagyar Berzsenyi nemesi patriotizmusára gondolnunk. Ezzel szemben természetesen ott áll az Ady-nemzedék progresszív európaisága és mélymagyarsága. Ady és Móricz a nemzedék legnagyobbjai, a legtisztább utat azonban – Németh szerint – Szabó Dezső mutatja, akiben a mélymagyarságból és az európai radikalizmusból új magatartás ötvöződik. [...]

A harmadik oldalnak, mint politikai magatartásnak, két aspektusa van: egy külpolitikai és egy belpolitikai. A külpolitikait a szárszói beszéd új-guineai hasonlata mutatja be. Új-Guineában pápuák laknak. Egyik rész azt kívánja, hogy országuk az angolokhoz csatlakozzék, másik részük holland alattvaló óhajt lenni. Támadhat azonban egy olyan irányzat is, amelyik azt akarja, hogy Új-Guinea legyen a pápuáké. A példa kétségtelenül frappáns, a hasonlat azonban sántít. Először: mert az imperialista háború mögött nem látja meg a világnézetit, a demokrácia és a szocializmus közös harcát a fasizmus ellen; másodszer: mert a magyar politikai életben jobb- és baloldalon elhelyezkedő pártokat, minden különbségtevés nélkül, egyformán külföldi hatalmak ágenseinek tartja. „Voltak emberek, akik tudták, hogy kell a Kremlből Magyarországot nézni, voltak, akik Schönbrunnból vagy a Vatikánból szemlélték hazájukat. Voltak, amint vannak is, berlini, londoni magyarságnézők; persze nemcsak nézők, hanem program és országcsinálók is.” (*Kís.* III. IV. 217.) Más helyen: „Nem hiszünk abban az üdvösségben, amelyet idegen szuronyok hoznak. Ha ránkjönnek, jöjjenek, mint elnyomók, de ne mint üdvözítők.” (*Kís.* III-IV. 207.) Ebből a szemléletből aztán önként adódik a harmadik oldal belpolitikai elve is: olyan radikalizmust teremteni, amelyik független a külföldi radikalizmustól, vagyis amelyik a magyar reform lehetőségét a háború eldőlésétől függetlenül biztosítja.

A harmadik oldalnak kétségtelenül volt valamelyes tábora: írók, olvasók, s ha más nem, legalább annak a legfiatalabb ifjúságnak értelmesebb része, amelyhez Németh a *Kisebbségben* írta. A német túlsúly idején progresszív volt ez az irány: a győzelemmel elégedett hivatalos Magyarországgal szemben a reform szükségességét tartotta állandóan napirenden. A harmadik oldal hasznossága csak akkor vált problematikussá, amikor mind jobban hangsúlyozódott a baloldaltól való elkülönülés is, vagyis a német győzelem veszedelmének csökkenése után. Ez az elkülönülés a népi írók 1943. augusztusi szárszói konferenciáján vált nyilvánvalóvá. A konferencia végső eredménye ez volt: a népi írók nagy része a harcos baloldali magatartás mellett állott ki, Németh pedig –

semmiféle felelősséget nem merve vállalni az elkövetkező eseményekért – passzivitásba vonult. Ez a magatartás azonban nem irányul a baloldal ellen, s ilyen módon a harmadik oldal feladásának is tekinthető. A második szárszói beszédben mondja: „tisztá szívvel kívánom azoknak a sikerét, akik a magyar jövőből olyan gyanús módon kirekesztenek. Bár cáfolnák meg aggodalmaimat; bár látszana eredményeik csúcjáról a minket ért igazságtalanság annak a minimális veszteségnek, amely nélkül nagy dolgok nem is eshetnek meg. Én, bármit kezdjenek, még ha ellenem is, bajtársuknak érzem magamat, s mint szurkoló, mellettük leszek.” (Az értelmiség hivatása, 20.)

A Szárszón fogadott passzivitást Németh ma is állja. A felszabadulás óta egy rövidebb írása jelent meg: A tanügy rendezése. Előszavában azt írja, hogy utolsó éveinek mindent elborító szenvedélye a tanítás lett. Az utolsó évek nagy nyomása eltűnt, Németh más oldalról ismét hozzákezdhetett élete nagy terve, a sziget-utópia felépítéséhez. Az *Utolsó kísérlés*ben az ideahordozó ember alakján keresztül akarta az eszmét átütő erejűbbé tenni. A tanügy rendezésében messzebből indul, a társadalmat akarja alkalmassá tenni az eszme befogadására. A tanügy rendezése a Németh László gondolatrendszerébe beillesztve nem más, mint kísérlés a Telepes-Magyarország számára feltételezett osztálytalan értelmiségi társadalom megteremtésére.

Egy feladatunk van még hátra: összefoglalóan értékelni Németh munkásságát. Mint a belülről való szemlélet megállapította, Németh László eszmerendszerének legfontosabb része az irracionális szellemi alapokon felépülő utópia, amely néhol reális törekvésekkel is találkozhat, alapjában véve azonban független azoktól. Németh végeredményben nem politikus. „Én mindig az exodus embere voltam, sohasem tudtam mást szervezni, csak a jobbak kivonulását... Én ellensége voltam minden pártnak, de csak úgy, hogy egy igazi eszményi pártot próbáltam, ha kellett egymagamban is, ellenük állítani.” (*Móricz Zsigmond ébresztése*, 62.) Ha mégis van műveiben általános, az egész közösséghez szóló, politikai mondanivaló is, az nem más, mint amiről Veres Péter beszél: „Igény az új ország, az új magyarság és új európaiság iránt.” (*Sorsunk* 1942.) Németh maga is tudta, hogy egész-mondanivalója igen szűk réteghez szól: „Újabban gyakran olvasom magamról, hogy én is népi író vagyok. Ez azt hiszem amolyan szemhunyással a mellemre tűzött medália, amelyet illik megköszönni – komolyan azonban nem vehetem. Én volnék a legboldogabb, ha könyveimben egykor a nép is találna valamit, már csak azért is, mert akkor bizonyára másképp lenne nép, mint ma. A valóság az, hogy a műveltebb ifjúság olvas. S ebben nincs is semmi meglepő. Apám tanár volt a folyton tanuló diákok fajtájából s más formában én is az maradtam. Amit elmondok, egy ilyen diák-tanár vallomása az értelmiségi ember fájdalomairól és büszkeségéről.” (*Kís.* III-IV. 235.) Németh László mondanivalója tehát ahhoz az értelmiségi ifjúsághoz szól, amelyik vállalja értelmiségi voltának következményeit. Ha a népi írók legnagyobb feladata a parasztság öntudatosítása volt, Németh célja az értelmiség öntudatosítása. Mi az értelmiség öntudata? „Lelkiismeretfurdalás és felelősség” – írja. A középosztály bomlófélben van, a legjobbak azt várják, hogy kivezessék őket belőle. Ezekből a legjobbakból kell megszületnie a „kétlelkiismeretű” új értelmiséginek. Mi ez a két lelkiismeret? Az egyik az, amely az igazságtalan társadalmi berendezkedés miatt fáj, amely közös a paraszt és munkásírók lelkiismeretével. A másik az értelmiségi ember külön lelkiismerete. „Ha igazság tétetik: csak az egyik lelkiismeretemen könnyítettek. A másikat akkor sem adhatom fel – sőt csak hangosabb lesz bennem. S ez a lelkiismeret az, amit ti sose fogtok megérteni. Mert ti teljesen meg vagytok elégedve, ha hívek vagytok azokhoz, akik mögöttetek vannak. Mi mögöttünk azonban az emberiség nagy tapasztalatait, az örök ideálok vannak, s azoknak tartozunk hűséggel. Értelmiségi embernek én nem is azt nevezem, aki valamiféle diplomát szerzett, hanem akinek az, hogy Sokrates méregpoharat ivott és Mozart a szegények sírjába került, olyan parancsoló esemény, mint nektek, amit a külvárosok utcáiban saját szemetekkel láttok. S mi a ti győzelmeiteket is úgy kívánjuk, hogy az tartós legyen, az emberiség eszményeivel megszentelt.” (*Kís.* III-IV. 236.)

A kérdés most már csak az, hogy volt-e olyan értelmiség, amely a Németh László által követelt öntudatot és kiszabott feladatot elvállalta és betöltötte? A kettős lelkiismeret nem arra szolgált-e legfőbbjüknél, hogy a második lelkiismeret ürügye alatt kibújjanak az első által követelt parancsok alól? Még nincs kellő távlatunk ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre feleletet adjunk, úgy érezzük azonban, hogy az igazi Németh László követői között is egyedül maradt. Tragédiája az, hogy mindig önmagát tekintette normának, s a saját problémáira feleletet kereső szavakat hiába kiáltotta bármerre, sehonnan sem jött visszhang.

S végül: Megoldja-e a Németh László utópiája saját belső problémáit, üdvösségét? Ezen a világon semmi esetre sem. Láttuk, hogy az ideahordozó embernek szükségképpen tragikus sorsúnak kell lennie, s Németh tragédiáinak katarzisa – gondoljunk a VII. Gergelyre és a Cseresnyésre – vagy a transzcendensben, vagy a jövőben van, mivel az ideahordozó ember bukásán túl ehhez az idea továbbélésére van szükség. VII. Gergely és Cseresnyés általa válnak igazi hőssé, az üdvösség-relációban szentekké, hogy álmuk túléli őket. A VII. Gergelyben mondja Ottó püspök: „Nem is szentekhez méltó álom, ami egy nemzedék életébe bele nem kerül. Sylvester, a Nagy Konstantin pápája is a katakombák pápai után következett. Így születik fel a te s a tieid szenvedései árán a szolgálóház is Úrmőgyházzá. Én meg akarom még látni az első lovaghadat, mely fejedelmek jelvénye helyett a keresztet varrja ruhájára.” (V. felv.) Gergely pápa nem látja meg ezt a lovaghadat, Németh is csak megálmolja Telepes-Magyarország megvalósulását. (*Kapások*.) Az élet számára örökös kétely, bizonytalanság és rettegés marad. VII. Gergely mondja: „Odabott lsten a világi érveknek s a tétova belső furdalásnak. Ha Henrik ellen határozok, félek, hogy az indulat öltözött föl bennem igazságnak, pártütőket bátorítok, s bűnnömmel elrontom a kereszténységet. Ha meglapulok, s kardra és időre hagyom, hogy ítéljen helyettem, gyanakszom, hogy nyilalló csontjaim s szundításra vágyó szempilláim könyörgik bennem a kényelmet. Az Istennek kellene ijába zárnia engem, s nyílként ellőni, hogy a cél megölje gyanakvásom.” (III. felv.) Itt van Németh állandó bizonytalanságának, mindenki ellen hadakozásának gyökere: a maga erejére hagyatkozott, teljesen egyedül álló ember soha nem lehet biztos célja helyességében sem. Németh üdvössége nem valósulhat meg, állandó keresése, lelkiismereti tusakodásai azonban azt bizonyítják, hogy tévedései között is az üdvösség: az igazság becsületes keresése útján jár.

*

Ez az írás 55 éve született. Előadásként hangzott el 1946. április 11-én a budapesti egyetemen a Bölcsészhallgatók Egyesületének „Magyar sorskérdések a népi írók tükrében” című sorozatában. Harmadéves egyetemista voltam akkor, Németh Lászlónak már felsős gimnazista éveimtől olvasója, tisztelője, híve.

Úgy emlékszem, hogy mind a felkért opponens, évfolyamtársam, Bornyi Sándor, mind a hozzászólók (nemcsak bölcsészek) egyetértettek előadásom lényegével. Csak az kifogásolták néhányan, hogy nem hangsúlyoztam eléggé az író eszméinek: a minőség forradalmának, a harmadik útnak változatlan időszerezéséget.

A világvetítő, Király István azonban az „ideológus” Németh Lászlóval a „művész”, kiváló, de a tanulmányaiban hirdetett eszméket cáfoló regények és drámák alkotóját állította szembe. A Valóság 1946. októberi számában megjelent tanulmánya (olvasható *Irodalom és társadalom* című kötetében is) annak a részletesebb kifejtése, amit zárószavában mondott.

Volt róla szó, hogy az én előadásomat is közli a Valóság, erre azonban nem került sor. Most jelenik meg először.

A kéziratot a szerkesztőség látta el címmel. A lényegét nem érintő rövidítések is a szerkesztőségtől származnak.